

**ТЕОРІЯ ОРГАНІЗОВАНОГО КАПІТАЛІЗМУ:
АСПЕКТ ЕКОНОМІЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

Наукові праці МАУП, 2015, вип. 46(3), с. 211–216

Точкою референції є теорія організованого капіталізму, яка актуалізується ідеєю господарської (економічної) демократії. Розкриття її сутності та особливостей здійснено через рефлексію теоретичних конструкцій відомих дослідників-австромарксистів К. Реннера та М. Адлера.

Сучасний етап розвитку суспільства, маркований як постіндустріалізм, актуалізував низку питань, серед яких особливою гостротою вирізняється проблема ліберальної демократії. Стрімка втрата країнами розвинутої демократії конкурентних переваг на тлі швидкозростаючих економік країн з авторитарними режимами, активне використання “Індексу Ібрагіма” для вимірювання ефективного управління нівелюють тезу про те, що ліберальна демократія — єдиний гарант добробуту й економічного розвитку. Натомість дедалі частіше наголошується на її руйнівному та контрпродуктивному характері. “Вітальна кваліть”, “тьмяність” ліберально-демократичного ідеалу не заперечують значущості демократії, проте проблематизують її змістовне наповнення. За таких умов евристичним інструментом постає концепція господарської (економічної) демократії.

Теорія організованого капіталізму, складовою якої є концепція господарської демократії, датується кінцем XIX — поч. XX ст. Цей історичний період вирізняється зміною первісного характеру капіталізму, запровадженням у розвинених капіталістичних країнах всезагального виборчого права, зміною ролі мас у політиці, лібералізацією та демократизацією суспільної свідомості, перетворенням політичних партій та громадських організацій на самостійних суб’єктів політики. Водночас істотного загострення набуло протиріччя

між політичним завоюваннями мас та їх економічною залежністю. Це суттєво вплинуло на конфігурацію ідейно-теоретичних пошуків, в яких дедалі частіше обґрунтовувалася необхідність підвищення ролі держави у регулюванні економічних відносин.

Знакові феномени кінця XIX — поч. XX ст. були в центрі уваги та аналізу творців теорії організованого капіталізму, а саме Г. Шульце-Геверніца, Р. Гільфердинга, К. Реннера, М. Адлера, М. Бухаріна та ін.

Поширення монополістичних тенденцій, причини утворення монополій, їх сутність, ознаки, види, роль та наслідки для господарського життя, економічного розвитку країни відобразились у працях таких відомих українських вчених, як М. Назаревський, Л. Петражицький, Д. Піхно, М. Туган-Барановський та ін.

Втім, безумовно, потужним стимулом для теоретичних дискусій довкола питання про майбутнє капіталізму, які постали у вигляді теорії організованого капіталізму, був марксизм — вчення про соціалістичну революцію та диктатуру (політичне панування) пролетаріату.

Тож з’ясування сутності господарської демократії здійснюється з метою виявлення її конструктивного потенціалу і функціональності в розвитку сучасної демократії.

Теорія організованого капіталізму є ревізійною теорією, представники якої

виступали під гаслом “свободи критики” К. Маркса, вимагаючи перегляду (ревізії) його вчення. Ревізіоністи заперечували загострення “праці і капіталу”, закликали відмовитися від деяких положень марксизму, зокрема, теорії класової боротьби, соціалістичної революції, диктатури пролетаріату. Прихильники теорії організованого капіталізму стояли на засадах соціального реформізму, негативно ставилися до ідеї класової боротьби і виступали за узгодженість класів, наполягали на поступовому переході до соціалізму.

Перші кроки на шляху створення теорії організованого капіталізму були зроблені ідеологами монополістичного капіталізму, до яких належить відомий німецький економіст Герхард Шульце-Геверніц (1864–1943). Він виступав за встановлення “соціального миру” в капіталістичному суспільстві, обґрунтовував ідею “соціальної гармонії” в умовах капіталізму.

До наукового обігу поняття “організований капіталізм” запровадив німецький теоретик австромарксизму, один із лідерів австрійської та німецької соціал-демократії Рудольф Гільфердинг (1877–1941). У своїй праці “Фінансовий капітал: Новітня фаза у розвитку капіталізму” (1910), яка вважається другою за значущістю серед марксистських праць з економіки після “Капіталу”, Р. Гільфердинг здійснив поглиблений аналіз детермінуючих тенденцій політико-економічного розвитку Європи кінця ХІХ — поч. ХХ ст. Як відомо, цей історичний період позначений остаточною зміною старого (домонополістичного) капіталізму новим (монополістичним). Саме в цей час картелі й трести замість минушого явища перетворюються на одну з основ усього господарського життя, завойовуючи одну за іншою галузі промисловості. Картель і трест, на переконання Р. Гільфердинга, здатні обмежити анархію виробництва та ліквідувати страх конкуренції, яка раніше дуже часто становила смертельну небезпеку для окремого підприємства [3].

Зміцнення й поширення монополістичних об’єднань, які домовляються щодо умов продажу, строків платежів, ділять між собою сфери збуту, визначають кількість ви-

роблених продуктів, встановлюють ціни тощо, для Р. Гільфердинга є беззаперечним свідченням того, що ера вільної конкуренції, коли капіталізм був у полоні законів “сліпих сил”, залишилася позаду. Натомість виникла капіталістична організація господарства. Принципова заміна капіталістичного принципу вільної конкуренції принципом соціалістичного планового господарства — це і є, за Р. Гільфердингом, організований капіталізм. Відтак визначальними моментами гільфердингського розуміння організованого капіталізму є: 1) констатація тієї обставини, що “ера вільної конкуренції минула”; 2) утворення монополій ліквідує конкуренцію; 3) капіталістичне господарство в епоху монополій керується принципом соціалістичного планового виробництва.

Загалом теорія організованого капіталізму постає як оптимістичний погляд австромарксистів на майбутнє капіталізму, як теоретичне обґрунтування його широких перспектив. Адже з точки зору розробників цієї теорії організований капіталізм долає усі негативні риси старого (домонополістичного з переважанням вільної конкуренції) капіталізму, а саме: по-перше, знищується вільна конкуренція. Монополія є протилежністю останньої, яка зникає внаслідок концентрації виробництва й капіталу. По-друге, встановлюється цілковита відповідність між виробництвом та споживанням. Регулювання виробництва відповідно до попиту ліквідує складнощі, пов’язані з перевиробництвом та збутом, що, зрештою, може призвести до унеможливлення криз. По-третє, пом’якшуються внутрішньо- та зовнішньодержавні протиріччя. Гострота протиріч всередині держави знижується через можливість робітничого класу впливати на державу через свої політичні партії та розвиток господарської демократії. Стосунки між окремими державами пом’якшуються в результаті “міжнародного переплетення капіталу”, що нівелює економічне підґрунтя для воєн та збройних конфліктів. Інакше кажучи, монополії зменшують військову небезпеку. По-четверте, помітно збільшується роль та значення держави, яка перетворюється на регулятора господарського життя. Відтак за

задумом adeptів теорії організованого капіталізму, останній покликаний значно спростити процес вrostання капіталізму в соціалізм.

Теорія організованого капіталізму становить частину загального творчого спадку російського економіста та політичного діяча Миколи Бухаріна (1888–1938). За своєю суспільно-теоретичною діяльністю він випадає із загальної плеяди представників теорії організованого капіталізму, оскільки М. Бухарін не належав до реформістського крила соціал-демократії, був автором низки праць, які містили критику ревізійністських “викривлень” марксизму, не заперечував марксистське положення про диктатуру пролетаріату. При цьому, “товариші по партії” характеризували його теоретичні погляди як такі, що з дуже великим сумнівом можуть бути віднесені до марксистських. До “сумнівно марксистських” поглядів М. Бухаріна належить, зокрема, його теорія організованого капіталізму.

М. Бухарін фактично допускав “ревізію” марксизму, хоча прямо про це і не говорив. В одній зі своїх доповідей він зазначав, що “епоха, в яку ми живемо, не є простим повторенням тієї епохи, в яку жив Маркс... Само собою зрозуміло, що так багато нового у самому перебігу суспільного розвитку, у самому емпіричному матеріалі, який дається як матеріал для теоретичних узагальнень..., так багато нового, що нинішній марксизм не є простим повторенням тієї суми ідей, яка була висунута Марксом [2, 58]. Інакше кажучи, з метою уникнення звинувачень у “ревізійнізмі” М. Бухарін обґрунтовував свою позицію тим, що багато явищ, які властиві структурі капіталізму кінця ХІХ — поч. ХХ ст., не були відомі Марксу, відповідно, він не міг їх теоретично висловити та узагальнити.

Подібно до австромарксистів “завмирання вільної конкуренції” М. Бухарін пов’язував з картелюванням, трестизацією промисловості та проникненням в останню банківського капіталу. В умовах монополістичного капіталізму, на його думку, “жало конкуренції” значною мірою зникає, оскільки прибуток забезпечений монополіною формою. Втім, якщо австромарксистичні говорили про цілковите знищення конкуренції, то М. Бухарін ствер-

джував, що монополії ліквідують або паралізують вільну конкуренцію лише всередині окремої держави, в межах національного господарства, з одночасним загостренням анархічної конкуренції між капіталістичними країнами. У своїй статті “Війна та революційний соціалізм” (1917) М. Бухарін зазначає, що в часи монополістичного капіталізму конкуренція змінила свій вигляд, перемістившись у сферу зовнішньої конкуренції [4, 49]. Крім цього, російський економіст наголошує на відмінностях у генезисі капіталізму та соціалізму, вказуючи, що “капіталізм будувався” і що процес його створення був стихійним. Натомість соціалізм є свідомим процесом, тобто процесом організованим.

Отже, специфіка бухарінської версії теорії організованого капіталізму полягає у тому, що вона може бути визначена, як “теорія організованого капіталізму окремої держави”. Така характеристика є цілком у дусі поглядів М. Бухаріна, який вважає, що і соціалістична революція можлива в оремо взятій країні.

Окремий інтерес в межах загальної теорії організованого капіталізму становить ідея господарської (економічної) демократії. Остання розглядалася як найбільш придатний, “безболісний” спосіб усунення капіталістичних відносин та просування до соціалізму. Один з ідейних розробників концепції “господарської демократії”, німецький соціал-демократ Ф. Нафтали вважав, що господарська демократія є “усунення будь-якого панування та передача керівних господарських організацій з органів капіталістичних інтересів до органів усього суспільства” [4, 43]. На думку Р. Гільфердинга, господарська демократія спрямована підпорядкувати приватні економічні інтереси інтересам суспільства. У своїй статті “Проблеми нашого часу” (1924) він підкреслює, що існує організоване господарство все більшою мірою відчуває на собі “свідомий організований вплив” як з боку суспільства, так і з боку держави. Тож основне завдання полягає у перетворенні організованого капіталістичного господарства, що керується капіталістами, на господарство, кероване демократичною державою.

До ґрунтовної розробки ідеї господарської демократії долучилися й відомі австромарксист К. Реннер та М. Адлер.

Карл Реннер (1870–1950) — лідер та теоретик австрійських соціал-демократів, один з ідеологів австромарксизму, канцлер (1919–1920 рр.) та президент (1945–1950 рр.) Австрії у своїй праці “Шляхи здійснення: роздуми про політичну демократію, економічну демократію та про соціалізм, особливо про задачі кооперативів та профспілок” (1929) ретельно досліджує діяльність експлуатованих класів в буржуазному суспільстві, які, на його думку, не слід сприймати винятково як “об’єкт придушення, жертву”. В умовах монополістичного капіталізму вони мають можливість активно й творчо виявляти себе, створюючи альтернативну економічну систему, здійснюючи соціалізацію суспільства. Важливість вивчення феномену економічної демократії К. Реннер пояснює тим, що без цього не можна зрозуміти ані історичний розвиток робітничого класу та його внутрішнє життя, ані отримати чіткого уявлення про шляхи здійснення соціалізму.

К. Реннер послідовно відстоював та всебічного обґрунтовував необхідність здійснення реформ, передусім у соціально-економічній сфері. На його думку, наблизити суспільство до соціалізму може надання більших прав робітникам на виробництві, їх залучення до органів управління економікою. Тому головним завданням робітничого класу повинна стати боротьба за індустріальну (економічну) демократію. Ця боротьба, по суті, є єдиною альтернативою диктатурі пролетаріату. Боротися за демократію в економіці робітники повинні насамперед на виробництві, яке в умовах капіталізму є не лише “інструментом експлуатації”, а й “сферою”, де панує авторитаризм управління. Економічна демократія, за К. Реннером, це не просто запровадження інституту представництва на окремих фабриках та заводах, вона повинна охопити все національне господарство. Інакше кажучи, справжню ефективність економічна демократія матиме лише за умови представницького органу робітників на загальнонаціональному рівні, який наділя-

ється законодавчими правами в економічній сфері.

Боротьба за економічну демократію особливо важливою є для профспілок. Маючи своїх представників у виробничих радах, профспілки, як вказує К. Реннер, покладають на себе конструктивні завдання, зокрема, виконують функції з організації та спільного управління виробництвом й економікою в цілому. Водночас відсутність у робітників необхідних знань та досвіду для самостійного керівництва економікою зумовлює доцільність їхньої співпраці з акціонерами та верхівкою управлінського апарату. З цього приводу К. Реннер зазначає, що пролетаріат на чолі з профспілками дуже добре навчився ефективно боротися з капіталістами, тепер вони повинні навчитися з ними співпрацювати. Мета такого міжкласового співробітництва — переймання досвіду, навичок та вмінь з управління виробництвом [5, 258, 259]. Не заперечуючи наявності антагоністичних протиріч та недоліків капіталізму, К. Реннер водночас визнає за ним здатність забезпечити надзвичайну продуктивність праці. Тому руйнувати капіталізм та притаманні йому несправедливі форми керівництва господарством можна лише за умови створення кращої організації управління економікою, а для цього робітники повинні піти “на навчання до капіталу”.

Отже, провідною формою перетворень в умовах капіталізму К. Реннер вважає економічну демократію. Він відкидав винятково економічний (політичний квієтизм) та винятково політичний (політичний гіперактивізм) шляхи соціалістичних перетворень, називаючи їх “примітивно-соціалістичними способами мислення”. Натомість віддавав перевагу демократичним організаціям, в яких величезна кількість робітників боролася за соціалізм, обмежуючи владу капіталу. Відповідно, соціалізм — це не диктатура, а демократія нового, вищого типу.

Відомий діяч австрійської соціал-демократії та філософ Макс Адлер (1873–1937) у передмові до своєї праці “Політична або соціальна демократія” наголошує на необхідності протиставлення соціал-демократичного ро-

зуміння демократії більшовицькій пропаганді, яка претендує на монополію у тлумаченні марксизму.

Розуміючи демократію як панування народу, М. Адлер не визнавав сучасну йому демократію такою, оскільки суспільство, розрізнене економічними протиріччями, не може бути солідарною спільнотою. Більше того, демократія перетворилася на поле боротьби класових інтересів. З цього приводу він зазначає: “Будучи далекою від того, щоб бути засобом забезпечення всезагальних інтересів, вона більшою мірою стає важливим засобом захисту специфічних інтересів класів” [1, 241]. Вирішальним чинником у такій боротьбі є прихильність більшості. Тож принцип більшості, який, за виразом М. Адлера, становить “душу демократії”, суперечить її ідеї, сутність якої полягає у захисті всезагальних інтересів. Інакше кажучи, з точки зору австрійця, принципом демократії варто вважати не принцип більшості, а загальність інтересів, всезагальне благо.

Демократичне життя, як стверджує М. Адлер, вимагає заміни ворожо налаштованої до народу бюрократії органами самоуправління, що і наділяє демократію соціальністю. Для створення таких органів варто скористатися існуючими організаціями, які об’єднують усі професії та галузі економіки, і які в сукупності повинні стати основою економічного парламенту. Останній становить орган, що спрямований проти політичної демократії і чий рішення з економічних проблем мають силу закону. Австрійський філософ зазначає: “Завдання соціал-демократів полягає в тому, щоб розбити сили капіталу шляхом створення економічних організацій мас, позбавити його монополії на керівництво економікою” [1, 251]. Між тим, М. Адлер визнає, що організація економіки в інтересах капіталізму — це не завжди зубожіння мас. Більше того, “організований капіталізм більшою мірою зможе забезпечити “своїм” працівникам та службовцям покращення умов праці, здешевлення продуктів харчування, створення гідного житла і навіть інститутів добробуту — бібліотек, театрів, будинків відпочинку, дитячих садків тощо” [Там само]. Однак всі

ці блага вимагають від трудящих мас “платні” у вигляді “втрати самовизначення” і переходу в становище “добре оплачуваного лакея”. Таку ситуацію М. Адлер вважає малоімовірною, оскільки, серед іншого, інтереси працівників зосереджуються не лише винятково на матеріальному, а й полягають у забезпеченні вільного розвитку вільної особистості. Для реалізації цієї та інших цілей потрібна, переконаний австрійський філософ, економічна демократія: “право співучасті виробників та споживачів у виробництві й розподілі і передача цих прав органам самоуправління” [Там само].

Економічна демократія як об’єднання громадян у легальні організації спрямована репрезентувати їх економічні інтереси і які є доповненням до політичних організацій, обмежує капіталізм “у своєму власному домі” та в його правах економічного панування. Втім у капіталістичному суспільстві навіть економічна форма демократії не позбавлена глибоких внутрішніх протиріч. З огляду на це, М. Адлер звертається до поняття “функціональна демократія”. Остання тлумачиться ним як “модифікація парламентського існування держави, в якій державне волевиявлення більше не здійснюється лише шляхом парламентських рішень” [1, 252]. Натомість подібне волевиявлення реалізується засобом узгодженості позицій з великими економічними групами, передусім з організаціями, що презентують інтереси робітників та службовців. Інакше кажучи, функціональна демократія організує та реалізує економічну силу трудящих і яка, до того ж, протистоїть демократії політичній.

Отже, проблема господарської демократії фактично перебуває в межах питання щодо співвідношення стихійних ринкових сил та державного регулювання. Історія розвитку капіталізму є яскравим свідченням того, що обидва підходи у певні періоди мали пріоритетність. Для того щоб оцінити переваги та недоліки ринкового конкурентного механізму і державного регулювання економіки, необхідний їх глибокий аналіз насамперед у контексті конкретно-історичної епохи.

Література

1. Адлер М. Политическая или социальная демократия [Текст] / М. Адлер // Австромарксизм. История и современное толкование. Реферативный сб. / отв. ред. Б. С. Орлов. — М.: Академия наук СССР, 1984. — С. 237–252.
2. Бухарин Н. И. Избранные произведения / Н. И. Бухарин. — М.: Политиздат, 1988. — XII, 499 с.
3. Гильфердинг Р. Финансовый капитал: новейшая фаза в развитии капитализма / Р. Гильфердинг; [пер. с нем. И. И. Скворцова-Степанова]. — [7-е изд.]. — М.: ЛИБРОКОМ, 2011. — 480 с.
4. Организованный капитализм. Дискуссия в комакадемии / под ред. Е. Варга. — М.: Изд-во Коммунистической академии, 1930. — 200 с.
5. Реннер К. Пути осуществления: размышления о политической демократии, экономической демократии и о социализме, в особенности о задачах кооперативов и профсоюзов / К. Реннер // Австромарксизм. История и современное толкование. Реферативный сб. / отв. ред. Б. С. Орлов. — М.: Акад. наук СССР, 1984. — С. 253–263.

Політична свобода є наслідком свободи економічної. Тож принаймні для збереження своїх свобод політична демократія потребує здійснення економічної демократії. Остання як складова загального процесу демократизації суспільства наділяє ліберальну демократію всеохоплюючим характером, зводячи до мінімуму перелік причин для нерівності і дискримінації.

Политическая свобода является следствием свободы экономической. Поэтому хотя бы для сохранения своих свобод политическая демократия нуждается в реализации экономической демократии. Последняя как составляющая общего процесса демократизации общества наделяет либеральную демократию всеобъемлющим характером, сводя до минимума перечень причин для неравенства и дискриминации.

Political freedom is a consequence of economic freedom. So at least preserve their freedom of political democracy requires the implementation of economic democracy. The latter as part of the overall process of democratization of society gives comprehensive nature of liberal democracy minimizing the list of reasons for inequality and discrimination

Надійшла 2015 р.